

УДК 376.015.3:3

О. Б. Бєлова
alena-belova77@yandex.ua

**ВИВЧЕННЯ ПОВЕДІНКОВОЇ АГРЕСІЇ У МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ**

Відомості про автора: Белова Олена, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри логопедії та спеціальних методик, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна. Email: alena-belova77@yandex.ua

Contact: Belova Olena the PD, Kamyanets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Department of Correction and Social Pedagogies and Psnchology, Kamianets-Podilsky, Ukraine, Email: alena-belova77@yandex.ru

Белова О. Б. Вивчення агресії у молодших школярів з порушенням мовленнєвим розвитком. В статті представлені результати дослідження агресії у молодших школярів з порушеннями мовленнєвого розвитку. За результатами підсумкового аналізу науково-методичних джерел було виділено три види та шість підвидів агресії та визначена їх симптоматика: саморегульований вид агресії вмістив контрольований і змагальний підвиди; прихований – захисний і депресивний; поведінковий – демонстративний і фізичний. Виявлено особливості агресії та рівень її прояву в дітей із типовим психофізичним розвитком, із фонетичним недорозвиненням мовлення (ФНМ), фонетико-фонематичним недорозвиненням мовлення (ФФНМ) та нерізко вираженим недорозвиненням мовлення (НЗНМ), а також порівняли специфіку прояву агресії в трьох сферах: "Я-Особистість", "Я у сім'ї" та "Я у соціумі". Визначено залежність між рівнем недорозвинення мовлення та особливостями прояву різних видів і підвидів агресії в досліджуваних молодших школярів із типовим мовленням, з ФНМ, з ФФНМ та з НЗНМ. Вивчений загальний рівень агресії в учнів молодших класів з типовим та порушеннями мовленнєвого розвитку.

Ключові слова: агресія, агресивність, агресивна поведінка, види агресії, підвиди агресії контрольована агресія, змагальна агресія, захисна агресія, депресивна агресія, демонстративна агресія, фізична агресія.

Белова Е.Б. Изучение агрессии у младших школьников с нарушениями речевого развития. В статье представлены результаты исследования агрессии у младших школьников с нарушениями речевого развития. По результатам итогового анализа научно-методических источников было выделено три вида и шесть подвидов агрессии и определена их симптоматика: саморегулирующийся вид агрессии вместили контролируемый и соревновательный подвиды; скрытый - защитный и депрессивное; поведенческий- демонстративный и физический. Выявлены особенности агрессии и уровень ее проявления у детей с нормальным психофизическим развитием, с фонетическим недоразвитием речи (ФНМ), фонетико-фонематическим недоразвитием речи (ФФНМ) и нерезко выраженным недоразвитием речи (НВНМ), а также сравнили специфику проявления агрессии в трех сферах: "Я-Личность", "Я в семье" и "Я в социуме". Определена зависимость между уровнем недоразвития речи и особенностями проявления различных видов и подвидов агрессии в исследуемых младших школьников с нормальной речью, с ФНМ, с ФФНМ и с НВНМ. Изучен общий уровень агрессии у учащихся младших классов с нормальным и нарушениями речевого развития.

Ключевые слова: агрессия, агрессивность, агрессивное поведение, состояние, виды агрессии, подвиды агрессии, контролируемая агрессия, соревновательная агрессия, защитная агрессия, депрессивная агрессия, демонстративная агрессия, физическая агрессия.

Belova O. B. The study of the aggression of the junior schoolchildren with the disorders of speech development. This article introduces the results of aggression in early elementary school kids with the disorder of speech development (henceforth we use abbreviation: disorder of speech development – DSD). The detailed analysis of the scientific theoretical approaches as for the determination of aggression gives the reasons to confirm that the majority of modern and classical scientists have analyzed the concept of aggression from two points of view: the aggression is any form of behavior aimed to the insult, doing harm to another living being, or "the aggression" is one of the forms of activeness, which can have positive negative manifestation as well. That's why our investigation is devoted to the analysis of the children's aggression from two points of view: positive phenomenon which corresponds to the vital interest, self-defense as well as negative, which corresponds to the cause another person or oneself some suffering (harm).

According to the results of the summary of the scientific methods three types of aggression and six pro-types of aggression and also their symptoms were found out: self-controlled types of aggression includes controlled and completed pro-types of aggression; hidden type – protective and depressed; behavior type – demonstrative and physical. There have been discoveries of sides of aggression and a level of aggression shown in kids with normal physical and psychological development and also in kids with phonetic underdeveloped speech (henceforth we use abbreviation: phonetic underdeveloped speech – PhUS), phonetic-phonemic underdeveloped speech (henceforth we use abbreviation: phonetic-phonemic underdeveloped speech – Ph-PhUS) and unsharply manifested general speech underdevelopment (henceforth we use abbreviation: unsharply manifested general speech underdevelopment – UGSU). Also there was a comparison of specific signs of aggression in 3 subjects: “I am an individual”, “I am in a family”, “I am in the society”.

Key words: kinds and types of aggression, early elementary school kids with the disorder of speech development, kids with phonetic underdeveloped speech, phonetic-phonemic underdeveloped speech, unsharply manifested general speech underdevelopment.

Багато вітчизняних та радянських науковців (Л. Бессонова, А. Винокур, Л. Волокова, Н. Гаврилова, С. Конопляста, Р. Лалаева, Е. Мастюкова, М. Поваляева, Є. Соботович, Т. Спірова, В. Тарасун,

В. Тищенко, Т. Філічова, Н. Чередніченко, Г. Чіркїна, Т. Філичева, М. Шеремет та ін.) які вивчали мовленнєві порушення зазначали, що вади мовлення можуть впливати на процеси розвитку у дитини її емоційно-вольової сфери, набуваючи, при цьому, певної симптоматики, що вказує на агресивність у таких проявах як: капризність, роздратованість, неврівноваженість, замкнутість, плаксивість, упертість, без підставна самовпевненість тощо.

Для вивчення у дітей з ПМР (фонетичним недорозвиненням мовлення (ФНМ), фонетико-фонематичним недорозвиненням мовлення (ФФНМ), нерізко вираженим загальним недорозвиненням мовлення (НЗНМ)) початкових класів, моделей їх поведінки, нами були обґрунтовані науково-практичні праці В. Амен, А. Басс і А. Даркі, М. Доркі, С. Розенцвейнга, Р. Темл, О. Романова, І. Фурманова та інших вчених, систематизовані та логічно поєднані засоби діагностики усвідомленої та неусвідомленої агресії, критерії оцінювання якостей виконання завдань в одну "Сюжетно-ситуативно-ілюстровану" методику, яка досліджувала агресію у молодших школярів в трьох головних сферах: "Я у сім'ї", "Я у соціумі" і "Я-Особистість".

Основним завданням при складанні модифікованої методики було визначення засобів, параметрів і критеріїв, які б допомогли визначити у молодших школярів види, підвиди неусвідомленої агресії. Її формування відбувалося на основі узагальненого аналізу праць провідних спеціалістів, що вивчали агресивні реакції за фрустрацією (С. Розенцвейнг), афективно-динамічною, вербальною та поведінковою направленістю (І. Фурманов) [1, с.15-50], формою (А. Басс і А. Даркі [1, с. 243-281] та типізацією (О. Романов) [2,с.11-16]. Були враховані особливості вищої нервової діяльності молодших школярів, з нормальним та порушеним мовленнєвим розвитком, а саме здатність ними краще сприймати наочний кольорово-ілюстрований матеріал, ніж вербальний опитувальник (Г. Люблінська, А. Селецький, О. Трошин, О. Жуліна, О. Усанова, Ю. Гаркуш та ін.). Тому, одним з визначним засобом діагностики агресії, у нашій методиці була наочність, яка заснована на ідеях малюнкового матеріалу С. Розенцвейнга та Р. Темл, М. Доркі, В. Амен.

Систематизації типів (О. Романова, С. Розенцвейга, І. Фурманова) [1, 2] та видів (А. Басса, А. Даркі) агресивних реакцій дозволили нам, подібно модернізації малюнкових проєктивних методик, виділити три види агресії: саморегулюючу, приховану та поведінкову. Саморегулюючий вид включав у себе контролюючий та змагальний підвиди, у свою чергу, прихований – захисний та депресивний підвиди, а поведінковий – демонстративний та фізичний.

Для дослідження усвідомленої агресії, у молодших школярів із типовим та порушеним мовленнєвим розвитком ми обрали невключений метод спостереження, який проводився в момент діагностики стану агресії, моделювання поведінки у свідомості, усвідомлення агресії,

враховуючи стосунки досліджуваних дітей із людьми, що їх оточують. Розроблений бланк дослідження, включав види та підвиди агресії, до складу яких увійшло шість домінуючих рис характеру (позитивних або негативних), які упродовж певного періоду, формувалися в дітей у сім'ї та соціумі.

Так, саморегульований вид контрольованого підвиду агресії включав такі позитивні риси характеру, як: самоконтрольованість, урівноваженість, увічливість, критичність, довірливість; негативні – самовпевненість. Форми поведінки в дітей за цим підвидом агресії проявлялися у таких вербальних діях, як: уміння логічно обґрунтовувати свою позицію, здатність без криків та образ вислухати та аргументувати власну точку зору; в невербальних – упевненості у власній правоті, дисциплінованості, самоконтрольованості тощо.

До змагального підвиду агресії було віднесено три риси позитивного характеру: наполегливість, оптимістичність, комунікабельність і три негативного – впертість, хвастливість, розрахунковість у стосунках. Вербальні форми поведінки характеризувались емоційним спілкуванням, захопленими розповідями про свої досягнення тощо; невербальні – розкутістю в діях, цілеспрямованістю при досягненні мети, непоступливість та впертістю в ситуаціях тощо.

У прихованому виді захисного підвиду агресії спостерігалися також різні риси характеру. До позитивних рис нами було віднесено: стриманість, сором'язливість, відчуття субординації, до негативних – лінь, образливість, заздрість. Форми поведінки цього підвиду у вербальній діяльності характеризувалися стурбованістю та невідвертістю у висловлюваннях, постійними виправдовуваннями своїх вчинків, звинуваченнями всіх, окрім себе тощо; невербальній – у нерішучих діях, підозрливості тощо.

Депресивний підвид характеризувався лише негативними рисами характеру, такими, як: безпомічність, підозрливість, утомленість, зневіра у власних силах, незахищеність, замкнутість. Його вербальні форми поведінки проявлялися в боязливості та невпевненості у висловлюваннях, звинуваченнях самих себе, уникненні спілкувань із людьми тощо; моделі невербальної поведінки вказували на пасивні та нерішучі дії, покірливе ставлення до покарань тощо.

У поведінковому виді демонстративного підвиду агресії позитивні риси характеру відзначалися: відкритістю в спілкуванні, впевненістю в собі; негативні – в імпульсивності, гнівливості, самозакоханості, непослідовності в діях. Форми вербальної поведінки проявлялися в емоційній розкутості та нестриманості у висловлюваннях, саркастичності, нещирості в спілкуванні, надмірно упевненості у своїй правоті, опозиційності тощо; моделі невербальної поведінки вказували

на невиховані, безконтрольні дії, вимогливість до оточуючих людей, підставлення інших, підлабузництво до авторитетних осіб тощо.

Фізичний підвид агресії поведінкового виду налічував тільки негативні риси, такі, як: незадоволеність іншими, некерованість, байдужість, зверхнє ставлення до інших, надмірна впевненість, некритичність до себе. Форми поведінки вербального характеру вказували на напружене, емоційно-імпульсивне спілкування, хамливі висловлювання щодо інших, словесне знуцання, докори та приниження співрозмовників тощо; моделі невербальної поведінки розкривали безконтрольні та рефлекторні дії в напружених ситуаціях, провокаційні дії, що спричиняють конфлікт у вирішенні непорозумінь, використання фізичної сили тощо.

Кожна з зазначених нами домінантних рис характеру оцінювалась одним балом, її відсутність – 0 балів. Отримані дані фіксувалися в спеціально складеному протоколі досліджень. За загальною сумою балів у дітей визначалися види та підвиди усвідомленої агресії, які проявлялись у момент спостереження.

Аналіз результатів експериментального дослідження засвідчив, що учні з саморегульованим видом агресії під час виконання будь-яких завдань відрізнялися від інших школярів позитивним емоційним настроєм, урівноваженістю, відвертістю. Так, **контрольований підвид агресії саморегульованого виду** найбільшою мірою був виявлений у дітей з НЗНМ (69 %) та з типовим мовленнєвим розвитком (56 %), менше в учнів з ФНМ (42 %), і найменше – з ФФНМ (26 %). Учні з аналізованим підвидом поводити себе ввічливо, у деяких з них спостерігалася надзвичайна самовпевненість, надмірний педантизм і самоконтроль у всіх видах діяльності. Вони постійно контролювали ситуацію навколо, шукали помилки в інших та характеризували недоліки своїх однолітків. У процесі роботи з модифікованою "Сюжетно-ситуативно-ілюстрованою" методикою ретельно обмірковували та пояснювали кожен вибір: "Так робити не можна..." , "Я завжди слухаюся своїх батьків...", "А тут дитина на всіх картинках погано себе поводить... і немає хорошої відповіді...".

На присутність **змагального підвиду саморегульованого виду агресії** вказувала більша кількість учнів з типовим мовленням (54 %) та з ФНМ (51 %), дещо менше - діти з ФФНМ (30 %) та найменше – з НЗНМ (25 %). У школі вони добре вчилися, на заняттях прагнули отримати високу оцінку як від учителя, так і від своїх однокласників, яким вони постійно допомагали. Будь-яка справа, за яку б вони не взялися, мала бути зроблена краще, ніж інші. Від решти учнів відрізнялися загальною активністю, комунікабельністю, оптимістичністю, цілеспрямованістю, впевненістю у своїх можливостях, позитивністю в емоціях. У період дослідження за модифікованою методикою ці діти з нетерпінням чекали своєї черги. При виконанні завдань їм завжди заважала непосидючість та

надзвичайно допитливість. Вони завжди допомагали нам перегортати сторінки в методичному альбомі, щоб швидше виконати наступне завдання. Характеризуючи поведінку малюнквого персонажа, часто повторювали: "Не допомагайте, я сам (сама)...", або "Я знаю, знаю як треба обрати, дивіться...". За свою діяльність постійно очікували схваленень або заохочень, бажали бути в центрі уваги, або ж попереду.

Молодші школярі, у яких переважав прихований вид агресії загалом, проявляли стриманість, пасивність у діях. Зокрема, **захисний підвид прихованого виду агресії** найбільше був притаманний учням з ФНМ (94 %) та молодшим школярам з ФФНМ (91 %), дещо менше – дітям із типовим мовленнєвим розвитком (88 %) та найменше – з НЗНМ (68 %).

Під час спостереження дана категорія дітей проявляли невпевненість у собі, стриманість, задрість щодо більш успішних учнів. Щоб підвищити рівень своєї значущості в колективі, деякі з них надавали перевагу в спілкуванні більш авторитетним школярам, але ті не завжди їх сприймали, а також ображали їх і насміхалися. Засмучені та ображені, такі діти могли бігти жалітися вчителям або іншим, більш впливовим особам. У розмові з нами часто виправдовували свої невдачі, жалілися на інших учнів, розкриваючи перед нами їхні погані вчинки. У процесі дослідження такі учні неохоче підходили недовірливо оглядали діагностичний матеріал, часто запитували: "А навіщо це вам?", "А що ви записуєте?", довгий час спостерігали за виконанням завдань інших учнів. Коли зрозуміли, що ми не представляємо для них ніякої загрози, пробували співпрацювати. Щоправда, боялися помилитися, тому часто спостерігали, як ми реагуємо на їхні відповіді. У процесі роботи з ситуаціями, які виражали фізичне або психічне насильство у сім'ї чи в колективі, деякі школярі коментували, що їх теж несправедливо ображають удома і в школі. Вони також заявляли, що в класі є такі учні, котрі принижують їх, сміються і б'ють. Так, наприклад, Ілля Б. (7 років) із ФФНМ під час діагностики тримався дуже пасивно, перелякано; його декілька разів викликали і пропонували підійти. У спілкуванні відчувалася певна тривожність, розгубленість, невпевненість у відповідях на наші запитання. Йому важко було описувати ілюстровані ситуації на картинках, тому він часто мовчав. А на прохання обрати декілька картинок за ситуаціями, звісно, не розгублювався, жваво починав шукати й показувати їх пальцем, тобто дії, які вимагали від нього мовленнєвого спілкування, набували певного тривожного опору, а ті, що не мали мовленнєвого підкріплення, активно ним виконувались.

Депресивний підвид прихованого виду агресії було виявлено у більшості учнів без мовленнєвої патології (52 %) та в молодших школярів з ФНМ (51 %), менше, цей підвид спостерігався в дітей з НЗНМ (81 %) та в школярів з ФФНМ (43 %). Упродовж спостереження такі учні характеризувалися безпомічністю, обережністю, замкнутістю,

боязливістю, загальною втомлюваністю тощо. Серед однолітків почували себе пригніченими, нерішучими, недовірливими. Під час спілкування з нами трималися підозріливо, деякі учні важко йшли з нами на контакт. При виконанні завдань проявляли втомленість, незацікавленість, часто запитували: "Ще довго?", "Коли можна йти?", "Я вже втомився (втомилася)...". Працювати з ними було найважче, відчувалася напружена дистанція. Більшість із них мовчки, без зайвої емоційності робили свій вибір, не коментуючи поведінку малюнкових персонажів.

У методиці вони переважно обирали моделі поведінки, що визначали захисний та фізичний підвиди агресії. З одного боку, вибір фізичної агресії нагадував їм ситуації з їх власного життя. З іншого – можливість реалізувати свої таємно-мстиві бажання – відплатити ненависним кривдникам, хоча, за характеристикою близьких людей, учителів, однолітків, у житті вони намагалися уникати непорозуміння та конфліктні ситуації. Так, наприклад, у момент дослідження Діани К. (7 років) з НЗНМ спостерігалася значна пасивність і тривожність. Вона неохоче, з боязливістю давала нам відповіді на запитання, постійно зважала на нашу реакцію. Проте, коли відчула, що ми не представляємо для неї ніякої загрози, то розповідала нам історії з власного життя, які за змістом були схожі на ситуації з модифікованої методики.

Школярі молодших класів, у яких спостерігався поведінковий вид агресії, характеризувалися завищеною енергійністю, не контрольованістю в поведінці. Так, **демонстративний підвид поведінкового виду агресії** належав більшості учнів з ФНМ (90 %) та з НЗНМ (88 %), менше – з типовим мовленням (83 %) і найменше з ФФНМ (83 %). Такі учні постійно бігали, скакали, чіплялися дітей. Від інших школярів вони відрізнялися своєю самозакоханістю, надзвичайною імпульсивністю, нестриманістю в розмовах і діях. У будь-яких ситуаціях прагнули до лідерства, намагалися керувати емоційно слабкими дітьми. Незважаючи на зауваження та критику з боку дорослих, продовжували самостверджуватись у своєму оточенні. Під час виконання діагностичних завдань могли відлучатися з тих чи тих причин, або одночасно давати відповіді на запитання і розмовляти з іншими однокласниками. Так, наприклад, поведінка молодшого школяра з **демонстративним підвидом агресії** відрізнялася від інших дітей надмірно рухливістю. Він один із перших підбіг до нас виконувати завдання і на кожную нову ілюстровану ситуацію скрикував "Ух ти!", "Клас!", "Диви, як прикольно!". Жваво відповідаючи на всі наші запитання за змістом картинок, коментував їх за власною інтерпретацією, порівнюючи поведінку малюнкових героїв із подіями з власного життя. Наприклад, розглядаючи ситуацію № 9 "Конфлікт з однокласниками", емоційно розказував, що в їх класі на перерві, як і на малюнках, відбуваються сварки та бійки, і він, звісно, брав активну

участь у непорозуміннях між однокласниками. Після обстеження учень ще багато разів підбігав і запитував: "А Ви можете ще раз зі мною позайматися?", "А завтра Ви прийдете до нас?", "А коли прийдете?..".

Фізичний підвид поведінкового виду агресії найбільше спостерігали в дітей з НЗНМ (56 %) та в дітей з ФФНМ (52 %), менше - в учнів з ФНМ (42 %) та в школярів з типовим мовленнєвим розвитком (40 %). Такі учні за допомогою свого авторитету й сили могли доказувати права на визнання. Під час спілкування в них переважала хамливість, а в поведінці – конфліктність і неврівноваженість.

Такі діти, всім своїм виглядом демонстрували, що їх не цікавить те, чим ми займаємося з однолітками. Під час виконання завдань трималися сухо, були байдужими. Коли до них підбігали інші діти і намагалися нав'язати їм свою версію відповіді, та вони огризалися, могли штовхнути або вдарити.

Моделі поведінки малюнкових персонажів характеризували небагатослівно; на наші запитання, чому обирали саме цю ілюстрацію, аргументували свій вибір словами: "Я так захтів (захтіла)...", "Бо так ...". Після закінчення дослідження поверталися на своє місце, їх оточували діти переважно з демонстративною поведінкою, а учні спокійні та з високим рівнем тривожності трималися осторонь.

Аналіз отриманих даних при спостереженні засвідчив, що в кожній категорії молодших школярів переважали різні підвиди агресії, але найбільше в них зафіксовано демонстративний та захисний. Експериментальні дослідження за методом спостереження засвідчили, що учні початкових класів використовували агресію в життєвих ситуаціях, яка визначалася за 39 структурними типами агресії, до складу яких увійшло від 2-х до 6-ти підвидів. Зокрема, 32 структурних типи належали учням із нормальним психофізичним розвитком, набагато менше їх спостерігалось в дітей з ПМР: 15 в учнів з ФНМ, 9 – із ФФНМ та 11 – з НЗНМ. У складі структурних типів у молодших школярів з нормальним мовленням спостерігалось від 2-х до 6-ти підвидів агресії; в учнів з ФНМ та з НЗНМ – від 2-х до 5-ти і в школярів з ФФНМ – від 2-х до 4-х.

Діти молодших класів у своїх діях часто демонструють агресію, на що вказують 39 структурних типів, варіативність яких переважно була притаманна дітям з типовим психофізичним розвитком. Їх структурні типи часто охоплювати контрольованого, змагальний, захисний та демонстративний підвиди агресії, які, звісно, були не важкими за симптоматикою. Менше було виявлено структурних типів у дітей з ПМР, до складу яких увійшли важкі за симптоматикою підвиди агресії: депресивний і фізичний. Це дає нам можливість припустити, що агресія в діях часто має пряму залежність від сформованості мовленнєвої діяльності молодших школярів.

Отже, нами було виявлено, що більшість досліджуваних дітей (91 %) використовували агресію в життєвих ситуаціях на середньому рівні (середня оцінка в балах від 5 до 6). Менша їх кількість (9 %) – на високому (середня оцінка в балах від 8 до 10) і в деяких дітей (1 %) – на низькому рівні (середня оцінка в балах від 7 до 9).

Список використаних джерел

1. **Романов А. А.** Игротерапия как преодолеть агрессивность у детей, диагностические и коррекционные методики. – М.: Школа-Прес, 2003. – 48с. 2. **Фурманов И. А.** Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. – Минск.: Ильин В.П., 1996. – 199 с.

References

1. **Romanov A. A.** Igroterapija: kak preodolet' agresivnost' u detej : diagnosticheskie i korrekcionnye metodiki / A. A. Romanov. – М. : Shkol'naja Pressa, 2003. – 48 s. 2. **Furmanov I. A.** Detskaja agresivnost': psihodiagnostika i korrekcija / I. A. Furmanov. – Minsk : Il'in V. P., 1996. – 199 s.

Received 28.01.2016

Reviewed 12.03.2016

Accepted 28.03.2016